

ПРОСТОРОВА ОРГАНІЗАЦІЯ УКРАЇНСЬКОЇ ДУМИ. ЕТЮД З ЛІНГВІСТИЧНОЇ ПОЕТИКИ

Метою даного дослідження є виявлення певних закономірностей просторової організації думового тексту. Простір у думі є складовою поетичної системи, що водночас відображає традиційність відповідних уявлень, і засвідчує певну їх трансформацію, що виявляється у зміні способу їх відображення. Таким чином, дослідження просторової організації допоможе у вирішенні деяких кардинальних питань "історичної поетики" думового епосу.

Ключові слова: дума, текст, поетична система, художній простір.

The purpose of our investigation is to show some of the objective regularities of spatial organization of duma's text. The space in duma is one of the parts of poetic system, which reflects the tradition of accordant ideas and at the same time proves their transformation, which becomes apparent in the change of its reflexion's way. Consequently, the investigation of spatial organization can help to solve some of the cardinal problems of "historical poetics" of duma's epos.

Key words: ballad, text, poetical system, artistic area.

Целью данного исследования является обнаружение некоторых закономерностей пространственной организации текста думы. Пространство думы – это часть поэтической системы, которая одновременно отображает традиционность соответствующих представлений, и подтверждает их некоторую трансформацию, что проявляется в изменении способа их отображения. Таким образом, исследование пространственной организации может разрешить некоторые кардинальные вопросы "исторической поэтики" думового эпоса.

Ключевые слова: дума, текст, поэтическая система, художественное пространство.

Наукова **актуальність** пропонованої роботи полягає у застосуванні невикористаних раніше підходів до вивчення текстової організації української думи, а також у лінгвістичному аналізі мовних сполук думового тексту. **Метою** дослідження є вияв-

лення певних закономірностей просторової організації думового тексту, що виявляється в своєрідності його мовної побудови. Відповідно *завданням* дослідження є виявлення та опис мовних засобів вираження просторових ознак в структурі думового тексту. *Об'єктом* дослідження є твори українського думового епосу як тексти зі своєрідною організацією, яка мислиться як система, що складалася протягом певного періоду, і яка є відтворенням певної поетичної традиції, що утворювалася під впливом конкретних світоглядних уявлень.

Предметом дослідження є часова організація думи як складова поетичної системи, що водночас відображає як традиційність відповідних уявлень, так і засвідчує певну їх трансформацію, котра виявляється на мовному рівні. У словесних формах духовної діяльності, зокрема, в літературі та в словесному фольклорі залежно від роду твору та від його жанру відображений простір буде відрізнятися. Так, наприклад, в романі-подорожі простір може охоплювати цілий ряд країн, або навіть космос, як у романах фантастичного змісту, проте, дія може відбуватися і в межах однієї кімнати. Текстологічний і структурний аналіз думового тексту дає змогу дослідити його як зразок епічного жанру не лише у рамках власне фольклорного дослідження, а й більш глибоко осмислити його в семантичному плані, втіленому в структурі тексту і вираженому на мовному рівні. Епічний простір є складним поліфонічним явищем, який водночас відображає дійсність, перетворює її та створює нову. Епічний простір не існує сам по собі, він залежить від історичної реальності, від художнього світосприйняття та від жанрової специфіки твору. У фольклорі, зокрема в епосі, простір так чи інакше організовує подієвість твору. У Б. Пугілова ми зустрічаємо твердження, що "простір сам по собі як самостійна реальність – без подій, що відбуваються в епічному світі, без дій персонажів – в епосі не існує"¹. Це твердження можна тільки підтримати – як і думку про те, що події не існують без чіткого означення їх у просторі. Проте, і для першого і для другого твердження можна знайти винятки з правил. Однозначно можна сказати лише про те, що простір нерозривно пов'язаний із подією, яка відповідно розгор-

тається у часі. Таким чином, простір у фольклорі невід'ємно пов'язаний із часом. Д.С. Лихачов зазначав, що простір є динамічним. "Він створює середовище для руху, і він сам змінюється, рухається. Цей рух (у русі з'єднується простір і час) може бути легким або важким, важким або повільним, він може бути пов'язаним із відомим опором середовища і з причинно-наслідковими відношеннями"².

Що ж до мови тексту, то підтвердження цієї тези знаходимо насамперед у структурі фрази і строфи. Так, речення у думі характеризується чіткою будовою, і як правило, є складносурядним. Поширеним є еліпсис підмета, а основне семантичне навантаження несуть присудки. Розгортання епічних подій, уповільнення чи прискорення руху відбувається саме за рахунок нагромадження дієслівних форм. Власне жанрові характеристики епосу, а також метричні міркування і потреби вірша зумовлюють таку особливість дієслів, як вживання їх стягнених форм зі зворотною часткою "се" перед дієсловом. Для того, щоб зрозуміти, яку просторову організацію ми маємо в думі, необхідно встановити початкові уявлення про простір. Такі уявлення нам демонструє казка, як один з найдавніших фольклорних жанрів. За Д.С. Лихачовим, однією з головних рис казки є малий супротив її матеріального середовища, "надпровідність" її простору. "Звідси простір у казці не є перешкодою у здійсненні казкової дії. Які б не були відстані, вони не заважають розвиватися сюжету казки. Єдине, що може "перешкодити" героєві казки, – це духовні сили, вороги, одна сила проти іншої. Тому перешкоди у казці не можливо передбачити, вони раптові"³. У казці пануючою є послідовність подій. Дія в казці спрямована в одному напрямку, і з нею тісно пов'язаний художній час. Завдяки відсутності опору, дії у казці здійснюються дуже легко. Дещо іншу ситуацію ми бачимо з зображенням простору в давньоруській літературі, яка вже становить інший пласт культури, виявляє відмінні принципи та уявлення, аніж це було в казці. Д.С. Лихачов зауважує: "Світ, підпорядкований в свідомості середньовічної людини єдиній просторовій схемі, всеохоплюючій, неподільній і нібито такий, що скорочує всі відстані, в якій не-

має індивідуальних точок зору на той чи інший об'єкт, а є нібито надсвітлове його усвідомлення – таке релігійне піднесення над дійсністю, яке дозволяє бачити дійсність не лише у величезному охопленні, але і в сильному її зменшенні"⁴. Події у літописі – це постійні переміщення у просторі, вони можуть охоплювати великі географічні відстані. Життя у літописі – "це вияв себе у просторі"⁵. Відстані у повісті настільки швидко долаються, що забувається важкість переміщень. Дуже часто географічні об'єкти у середньовічних творах мають схематичний характер, іноді їх заміняють символи.

Наведені спостереження засвідчують своєрідність художнього простору в різних формах словесної культури, що й дозволяє сподіватися отримати якесь нове знання під час прискіпливого вивчення просторової структури української думи. Вже у першому рядку думи "Козак-нетяга" (запис думи кінця XVII століття, за виданням Б. П. Кирдана⁶) ми бачимо просторову характеристику: *"Ой од поля Килиїмського їде козак нетяга / Рукою махає, / Ні о чим не дбає / Ой у нього сермяжина по коліна, / На нім постоли боброві, / Онучі бавовняні, / На нім піщаль семин'ядная за плечима"*⁷[далі цитация за зазначеним виданням]. У цьому уривку ми не бачимо опису простору, тут є лише назва місцевості, що говорить про те, що реципієнту має бути відоме, яке це поле і де воно знаходиться, а це своєю чергою вказує на установленість просторового уявлення. Вигук із прийменником *"Ой од..."* вказують на те, що козак вже проїхав це поле і воно лишилося позаду. Отже, простір, яким козак рухається зараз, не означений зовсім, ми знаємо лише, що він лежить біля Килиїмського поля. Власне, Килиїмське поле як географічна реальність є чимось умовним і суб'єктивним, поле не потребує ніякого додаткового опису, оскільки для тогочасного адресата думи достатнім є те, що воно знаходиться "десь" у площині біля міста Килия. Можна припустити, що відсутність деталей в описі Килиїмського поля зумовлена сталими уявленнями та асоціаціями, яке воно викликало у реципієнта, в свідомості якого Килиїмське поле є уособленням межової області, простору, що межує зі "своєю" і "чужою стороною". Можна стверджувати, що місто Кілія, про

яке йтиметься далі (а через нього означається поле), є символом ворога, ворожої сторони, "чужого" простору, а "Килиїмське поле" – це межа між "своїм" і "чужим" світом. Можна припустити, що простір, яким рухається козак, знаходиться на південних просторах української землі.

У наступній частині тексту відбувається дія, яка є непередбаченою і тому раптовою: *"Аж де се взяв Татарин старий бородатий, / На двох конях лисавих за ним уганяє..."*. Цей уривок містить вказівки на певні властивості даного простору, зокрема, ми бачимо, що простір, в якому відбувається оповідь, є достатньо широким і довгим, оскільки, щоб наздогнати козака, татарин рухається ним *"на двох конях лисавих"*. Також характеристикою простору виступає те, що татарин з'явився раптово, тобто цей простір не має певного матеріального опору, і речі в ньому можуть виникати раптово. Причому просторові уявлення адресатів думи формуються за допомогою вказівки на місце, яка виражається або символізованим топонімом (поле Килиїмське – чужий простір), або сполученням іменника та сталого епітета, які вказують на зрозуміле для слухачів місце дії.

Отже, ми бачимо на прикладі цього уривку паралельні два полюси зображення простору: з одного боку, цей простір – широкий і протяжний, а з іншого – дане поле виконує роль середовища, яке не впливає своїми природними властивостями на перебіг події, простір, який є лише сценою, що на ній розігрується дія. Аж до нього козак промовляє: *"Старий татарине бородатий, / чого ти за мною уганяєш? / Чи на мої зброї ясні, / Чи на мої коні вороні, / Чи на мої шати дороги?"* Що промовить старий татарин бородатий до козака Запорозького: *"Не набігаю на твої коні вороні, / Ані на твої шати дороги, / Не набігаю я на твою зброю ясною / Тільки я набігаю на тебе, козака молодого. / Коли б тебе мені судив Бог узяти, / Не зарікав би я се в Килі за тебе шликом червонців брати"*. У даному діалозі ми бачимо віднесення дії до простору, вказується місто Килия, у якому татарин пообіцяв обміняти козака на червінці. "Килия" як місто більше нічим не означається, лише його називанням та вказівкою, що воно знаходиться в тій стороні, з якої їде або втікає козак. Місто

однозначно є ворожим і знаходиться на території ворога. Вигук "аж" вказує на раптовість звернення козака до татарина. *"Аж промовить до нього козак український: "Старий татарине бородатий, / Не так то мене треба взяти, / Треба зо мною в Килимськiм полі погуляти"*.

Просторова характеристика в цьому уривку та сама, але виникає питання: чи козак вже знаходиться у Килимськiм полі і закликає татарина до бою, чи він прагне повернутися до Килимського поля, як до місця, на якому має відбуватися бій. І в тому, і в другому випадку Килимське поле виступає тут як особливий локум, як символічний образ простору, де відбувається протистояння з ворогом.

Наступний уривок не є вмотивований змістом попереднього, пізніші варіанти дозволяють припустити, що у наявному тексті випущена певна частина, яка б змістово поєднувала ці два уривки: *"До річки до Вітки примикає, / Навколишки припадає / Семип'ядний пицал з плечі здіймає / Двома кілками набивав, / З татаринoм жартував..."* Дума розповідає нам, що бій відбувається біля річки Вітки, на це вказує дієслово "примикає", яке можна тлумачити по-різному: або у тому значенні, що козак підходить до річки, або, що він знаходиться біля неї; у тому і в іншому разі це дієслово вказує на просторову локалізацію дії. Ми не можемо стверджувати, що така річка реально існувала, а також, що її назва вказує на реальну річку. У цих умовах конкретизація простору в аналізованій думі вказує на прагнення автора надати оповіді "реалістичності", в усякому разі конкретності. Жодного іншого опису простору ми не бачимо. Словами промовляв: *"Татарине старий, / Не буду я злий / Такий на тебе, як ти на мене. / Як ти мене хотів брати, / До Кілі має приводити, / Хотів червоні за мене шликами брати, / А тепер, Татарине, жарту козацького не знаєш, / Та й з коні се валася, / Нічому се (не) спротивляєш. / Тепер буду скарби твої брати, / До війська до табору козацького прибивати, / Буду Килимське Поле вихваляти. / Що маю здобичі з військом козацьким пропивати"*. У наведеному уривку згадується новий простір – простір козацького та-

бору, до якого збирається прибувати козак, а Килимське поле називається тепер як таке, що його козак буде вихвалити. Козацький табір як простір виникає як результат причинно-наслідкових відношень, це кінцевий простір, до якого прагне козак. Не уточнюється, в який спосіб він буде туди прибувати, і чи далеко він знаходиться. Для художньої структури думи це є цілком не важливим, оскільки головним є подієве наповнення простору козацького табору, головне те, що козак там буде робити – *"вихвалити Килимське поле"* і радіти з того, що *"має здобичі з військом пропівати"*. Отже, козацький табір як простір характеризується, означається не своїми власне просторовими властивостями, а через діяльну свою наповненість, тобто через дії, які буде виконувати у ньому козак.

Лінгвістична поетика думи характеризується насамперед використанням елементів класичної епічної формули, зокрема традиційних метафоричних зворотів, які зумовлені особливостями фольклорної трансмісії, форм зачину та кінцевого прославлення, а також топонімів-символів. Наявна і повноцінна епічна формула, що утворює своєрідну епічну перспективу. Формульність фраз, вживання стягнених форм слів, елізія голосних, аналітизм дієслівних форм створюють відповідне просторове тло на мовному рівні. З проведеного аналізу просторової організації ми бачимо, що фактично у думі наявні три просторові характеристики. Перша – це простір Килимського поля, другий – це простір козацького табору, а третій простір є словесно невираженим, це простір, у якому власне і відбуваються події.

Перший простір – Килимське поле, має ряд властивостей: з одного боку це реальний географічний простір, на що вказує його назва, яка походить від реального історичного міста, Кілії; з іншого боку, цей простір є зовсім неописаним, він лише називається, тобто він є умовним; також цей простір функціонує як символ, відповідну функцію має у тексті й місто Кілія.

Отже, у зображенні цього простору діє принцип історичної "реалістичності", яка в давньоукраїнській літературі починає бути властива творам XVI–XVII ст. Водночас у зображенні цьо-

го простору простежується певна середньовічна схематичність, яка виявляється у повній відсутності конкретизуючої інформації, в результаті чого простір ("Килимське поле", "Кілія") діє як символ чужої сторони, чужої країни. Другий простір – козацький табір. З тексту ми не можемо дізнатися, де він знаходиться і чи далеко до нього від місця перебування персонажа, також ми не знаємо, який він. Цей простір повністю характеризують дії, які персонаж буде у ньому виконувати. Проте, на відміну від двох інших локалізацій, простір козацького табору є населеним – там перебуває Військо запорізьке. Отже, на протигагу схематичності двох інших просторів, цей простір відбувся як казковий локус.

Третій простір є неозначений; він визначається лише на основі того, що у ньому відбувається дія. Проте цей простір, незважаючи на таку свою невизначеність, має ряд властивостей. Зокрема, цей простір характеризується тим, що у ньому раптово з'являється татарин. Ця обставина вказує на слабкі перешкоди для руху самого простору, тому у ньому так легко можна з'явитися. Така властивість характерна для структури простору міфу або казки, у якій події відбуваються цілком непередбачено і дуже легко.

З іншої точки зору, автор дає нам підказку, говорячи, що татарин "уганяє" за козаком на двох "лисавих" конях, тобто йому треба було їхати довго і швидко, щоб наздогнати козака. З цієї ознаки можна вивести той факт, що не такий вже надпровідний цей простір, і не так то його легко подолати, оскільки по ньому треба рухатися на двох конях, тобто довго і важко. Ця додаткова властивість цього простору вказує на те, що в оповіді вже певним чином відображені уявлення про реальний простір, з його реальними властивостями. Отже, у зображенні цього "прихованого" простору проявили себе дві світоглядні традиції про простір як такий. Одна традиція має давнє походження і суголосна міфологічній традиції, і зображає простір як лише сцену для дії, власних своїх властивостей цей простір немає. Друга традиція – характеризує простір як реальну площину, яка фізично простягається у довжину і в часі. Ця традиція відображає перехід до нових засад відображення дійсності. На підставі усього вище

сказаного ми візьмемо на себе сміливість виділити на матеріалі цієї думи просторову епістему, що як ми припускаємо, характерна для дум цього періоду. Епістема простору простежується в даному тексті на рівні трьох основних просторових систем. Вона виявляється у тому, що ці три простори, а більшою мірою, перший і другий, є порожнім простором, який фактично є не вираженим повністю ні як реальний простір, ні як міфологічний. Ми хочемо сказати, що простір цієї думи не має повного набору властивостей та ознак, які б визначали даний простір з певної світоглядної позиції. Простір думи не являє собою ні простору міфологічного, ні літописного – це простір думи і вже тому він є особливим. Проте важливим є і те, що ця думка досить давня (запис – кінця XVII ст.), і вона відображає як початковий етап відмирання старих уявлень і засобів відображення простору, так і початок входження у художню систему епічних текстів, нових прийомів відображення простору. Такий перехідний стан засвідчує і наявність у зображенні простору думи позажанрових елементів, як міфо-казкової, літописної та "романної" природи, і входження у цю систему моментів історичності у відображення дійсності. Таким чином, епістема простору на матеріалі даної думи – це простір незаповнений, неописаний, без деталей, майже без фізичних властивостей, що підтверджує і словесне його втілення, а саме: використання дієслів недоконаного виду, сталих епітетів, відсутність поширених означень і обставин, еліпсис підмета і особових займенників. Проте, цей простір вже історичний і наповнений символічним змістом.

¹Путилов Б.М.Героический эпос и действительность / Б.М. Путилов. – Л. : Наука, 1988. – С. 18; ²Лихачов Д. С. Поэтика древнерусской литературы / Д.С.Лихачов. 3-е изд. – М. : Наука, 1979. – С. 629; ³Там само. – С. 630; ⁴Там само. – С. 631; ⁵Там само. – С. 640; ⁶Кирдан Б. П. Украинские народные думы. / Б.П.Кирдан . – М. : Гл. ред-ия восточной лит., 1972. – С. 71–72; ⁷Там само. – С. 71.